

EURÓPA ELRABLÁSA

Kommentárok

VAJDA Mihály

Kommentárok. Egy történethez, a görög mitológiának egy sok tekintetben különállónak tűnő részéhez. A mítoszhoz, mely szerint Zeusz beleszeret a szépséges Európába, Agénór király és Telephassa leányába, s aranyszőrű bika képében elrabolja őt, hogy gyermekeket nemzzen vele, akikből aztán hatalmas királyok lesznek. Ami azonban Európé hírét-nevét igazán megőrizte, az nem a nagy krétai királyok, hanem természetesen az a tény, hogy róla nevezték el a földrészt, ahol Zeusz magáévá tette, s ahol élünk. Merthogy Európé nem itt, az akkor még névtelen földrészen, hanem Ázsiában, Phoinikiában született, atyja, a hatalmas király, Agénór, Türosz királya volt. Aztán Milan Kundera egy híressé, hírhedtté vált esszéjéhez: „L'Occident kidnappé ou la tragédie de l'Europe centrale”.

Hogy miért jutott éppen az említett történet és az említett esszé az eszembe, amikor címet kellett adnom Európáról szóló előadásomnak? Valami nyugtalanság okán. Európé elrablásának mítosza is zavarba ejtő, ahogy a címében a mítoszra utaló Kundera esszé is az.

1. Hogy Kundera esszéje a mítoszra utal, holott címében nem „Európa”, hanem „Nyugat”, „Napnyugat”, „Abendland” szerepel, az nem is lehet vitás. Így kezdődik: „1956 novemberében, néhány perccel azelőtt, hogy a tüzéség szétlőtte volna irodáját, Magyarország sajtóügynökségének igazgatója kétségbeesett üzenetet indított telexen a világba, a reggel Budapest ellen indított orosz offenzíváról. A távirat ezekkel a szavakkal végződött: 'Magyarországért és Európáért fogunk meghalni.'”

A nyugtalanság, ami zavarba ejt, talán éppen ebből az azonosításból ered. Európa, ez az alapjában véve földrajzi fogalom azonosíttatik a „Nyugat”-tal, ezzel a minden kétséget kizáróan pozitív értéktartalmú kulturális fogalommal. Napnyugatnak ez az értékfogalma persze számos különböző „Napkelet” fogalommal áll szemben, azzal is pl., amely a „mesés” jelzőt érdemelte ki, az *Ezeregyéjszaka* vonzó világával is, de alapjában azért a barbárt, a civilizálatlant jelenti a humanizmust, a civilizációt, a kifinomult kultúrát képviselő Nyugattal szemben. Kunderánál pl. a barbár Oroszországot.

Annak idején, Kundera esszéje 1983-ban jelent meg a *Débat*-ban, mi sem volt természetesebb a számomra, mint az azonosulás Kunderával, a Magyarország sajtóügynökségének igazgatójával, ezzel a mitikussá tett figurával azonosuló Kunderával: Nem gondolkoztam túlságosan sokat azon, hogy vajon jogosult-e a problémákat csakis és kizárólag a legdurvább erőszak eszközeivel „megoldó” kommunista hatalmat minden további nélkül a pozitív értéktartalmú Európával, a Nyugattal szembenálló keleti barbársággal azonosítani. Még meg is védtem Kunderát a pozsonyi Milan Siemečkával szemben, aki szemére vetette Oroszország kizárását Európából. Egy kultúra, amely nem tűri a sokszínűséget, melynek jellemzője, ahogy Kundera fogalmazott a „minimális változatosság – maximális területen”, szemben Európával, amely a „maximális változatosságot” képviseli „minimális területen”, egy kultúra, amely nem toleráns, az nem európai. Nem muszáj azt gondolni, hogy rosszabb az európainál; de vitathatatlanul más.

De vajon őszinte volt-e ez a legutóbbi mondatom? Sikerül-e nekünk, toleráns európaiaknak, akik értékékként kezeljük a sokszínűséget, nem tekinteni minden másnál jobbnak azt, amit mi képviselünk? S vajon tényleg jellemző-e Európára a tolerancia? Toleráns volt-e a keresztény egyház a vallás uralmának évszázadaiban? Az a keresztény egyház, melynek szerepét Európa mai arculatának kialakításában ugyancsak nehéz lenne tagadni. S a fasiszta, a nemzeti- meg egyéb szocialista fundamentalizmusok talán nem Európa szülöttei? S Európának a fundamentalizmusoktól való, az utóbbi évtizedekben bekövetkezett – szememben nagyonis pozitív – elfordulása nem jár-e együtt, s megeshet szükségképpen, az egyetemes igazságot kereső európai kultúra eltűnésével? Azzal, amit Nietzsche „nihilizmusnak” nevezett. Tény, hogy annak idején Kundera sem kizárólag a keleti barbárságot tette felelőssé Közép-Európa sorsáért, hanem magát a Nyugatot is, sőt, mindenek előtt a Nyugatot. A Nyugatot, amely lassan teljesen elveszíti kulturális identitását. Hadd idézzem kicsit hosszabban Kunderát: „Közép-Európának nemcsak nagy szomszédja reá nehezedő súlyával kell ... szembezállnia, hanem az idő anyagtalanságával is, amely helyrehozhatatlanul hagyja maga mögött a kultúra korát. ... Közép-Európa igazi tragédiája tehát nem Oroszország, hanem Európa, amely a magyar sajtóügynökség igazgatója számára akkora értéket jelentett, amelyért kész volt meghalni és meg is halt. A vasfüggöny mögött nem tudta, hogy változtak az idők, és Európában már nem érték maga Európa. Nem tudta, hogy a mondat, amit telexen röpített a maga síkvidéken fekvő országából a határokon túlra, már elavult, és soha nem lesz érthető.” Európát ismét elrabolták. Most éppen Európából, s már Kadmosz sem él, aki elindulhatna megkeresni.

Kezdem talán megérteni a magam nyugtalanságát, azt, ami Európáról hallván az utóbbi időkben zavarba ejt? Nem lehetetlen. Európa, a türoszi királyleánnyról elnevezett rész-földrész, mint kulturális egység, kétségtelen érték a szememben. Csakhogy, úgy tűnik, Európa önmegvalósulása egyben önelvesztése is. Vajon szükségképpen az? Ha a legfőbb európai érték a kultúra sokszínűsége, a szó legszélesebb értelmében vett kulturális tolerancia, mindannak elfogadása, ami nem ő maga, vajon következik-e az

is ebből, hogy kulturáját, a kultúra szónak most már a szűkebb értelmében, azt, amit, hogy Nietzschevel szóljak, „a nemesek, a hatalmasak, a magas rangúak, az emelkedett gondolkodásúak” teremtettek, ezt az arisztokratikus kultúrát el *kell*, hogy nyelje mindaz, ami „alacsony sorú, alantás, közönséges”? Vajon a mások kultúrájának tisztelete azonos-e a kultúrátlanság kultúrájának, a pusztaság kultúrájának az elfogadásával, amely „kultúra” ráadásul nem is a másoké, hanem a legmélyebben sajátunk?

Ami zavarba ejt, ami nyugtalanít, az az, hogy nem tudok válaszolni ezekre a kérdésekre. Párizsban, a Marais negyedbeli rue de Thorigny palotájában elhelyezett Picasso-múzeummal szemben berendeztek egy másik múzeumot is: az anti-művészetek múzeumát. Az ebben kimustrált matracokat, botra tűzött kiszáradt baguettevégeket, horpadt colás- és sörös-dobozokat, és a világ ki tudja hányféle kacatját nem tudom hány szinten kiállító anti-művészek jelentős részének bizonyára az a titkos hite, hogy valójában ők az európai szellemiség jobbik mozzanatának megtestesülései (jóllehet egy ilyen mondat semmiképpen sem hagyná el szájukat) – szemben azzal a Picassoval, akinek művészete ötven évvel korábban, nem vitás, botrányosnak tűnt volna a második császárság művészetpártoló polgárainak szemében, a maga korában azonban már befogadást nyert a magaskultúra panteonjába és így többé nem tiltakozás a világ elfogadhatatlanul igazságtalan rendjével szemben. Ők, csakis ők, az anti-művészek azok, akik nem engedik az alkotást mint önértéket a hasznosság prózai világának részévé válni. Mert, de ha így gondolják, nagyonis tévednek, az, amit ők alkotnak, soha nem lesz befogadható. Tévednek, mert míg Duchamps *Fontaine*-je mint gesztus megtételének pillanatában még valóban polgárpukkasztó volt, addig a Picasso-múzeumot áhítattal látogató turista öt perccel később békésen botlatozik, néha félóra hosszat, néha csak néhány percet az anti-művészetek múzeumának kacatjai között, s miközben előnti a szar, nem gondolkodik rajta, hogy vajon tud-e, kell-e tudnia különbséget tenni szép és csúnya, végső soron persze jó és rossz között. Ez van, ezt kell szeretnem, hiszen kultúrember vagyok. De tényleg, milyen alapon lehet egyáltalán különbséget tenni?

Azt hiszem, elsőnek Nietzsche vette észre, hogy egy olyan kultúrában, amely fanatikusan hisz az embertől független objektív értékekben, az embertől független igazságban, egy ilyen kultúrában az objektivitás egyetlen kritériumának, az isteni kinyilatkoztatásnak a megrendülésével, mindenfajta igazság, mindenfajta érték megszűnik létezni. S Európát határozottan az jellemezte, hogy hitt a maga igazságában, hitt a maga erkölcsi és szépség-eszményeiben – de tette ezt azon az alapon, hogy meg volt győződve róla: ez az igazság és ezek az eszmények képviselik az objektív igazságot, az igazán érvényes értékeket, ezek Isten igazságai és értékei. Ezekért az igazságokért és értékekért nem az ember vállalta a felelősséget: Isten garantálta neki őket. Így aztán Isten halálával nincsen többé igazság és nincsenek többé értékek. De muszáj-e minden igazság és érték hiányát azonosnak tekinteni azzal, hogy mindenkinek megvan a maga igazsága, mindenkinek megvannak a maga értékei, s ezek között senkinek sincs joga különbséget tenni? Muszáj-e az igazság és az értékek pluralizmusának nevében

akármit igazságként és értékként elfogadni? Nem tudom. S a kérdést, ha talán nem is lehetetlen, biztosan nem könnyű megválaszolni. Husserl pl. meg volt győződve róla, hogy igen. Hogy igazságnak és értékeknek bármifajta relativizálása, akárcsak az emberi nem vagy bármifajta ésszerű lény konstitúciójához kötése olyan végzetes lépés, melynek eredményeként bárkinek az igazságát, bárkinek az értékeit el kell már fogadnunk. „Aki elfogadja ezt a lehetőséget [az igazságnak az emberi nemre vonatkoztatott relativitását – V. M.], azt a legszélsőségesebb szkepticizmustól legfeljebb csak nüanszok választják el; ez esetben az igazság szubjektivitása, az egyes személy helyett a fajra vonatkoztatott. ... Különböztetnem látom be, miért kellene elképzelt fajkülönbségeknél megállnunk, ha határokat vonunk? Miért ne ismerhetnénk el akkor egyenjogúként a valóságos fajkülönbségeket, az ész és az örület különbségét és végül is az egyéni különbségeket is?”

Husserl maga, ha jól értem őt, soha nem tudta ezt másképpen gondolni, később is, az életvilágok pluralitása mögött is feltételezte azt az univerzális ésszt, amely képes az abszolút teoretikus belátásra, amelynek abszolút felelőssége önmagáért ezen az abszolút belátáson alapszik. Ez a maga létét az ész eszméi alapján alakító emberiség Husserl szemében az európai örökséget testesíti meg. Azt hiszem nem tévedett, amikor így gondolta. Tisztában volt ugyan azzal, hogy az európai emberiség válsága egy rossz naturalista racionalizmusban gyökerezik. Azt azonban soha nem tudta, soha nem akarta, nem akarhatta úgy gondolni, hogy a racionalizmus eltévelyedése esetleg éppen univerzalizálásra törő igényében, a mindenki számára időtlenül érvényes igazság és értékek keresésében rejlik. Abban, hogy az európai ész nem akarja belátni: nemcsak arról van szó, hogy ő nem képes – végessége folytán – mindenre racionális magyarázatot adni. Nietzsche-nek igaza volt, amikor az európai emberiség nagy fordulatát Thalész mondatában vélte felfedezni: „Minden víz.” A dolgok történetét elbeszélő mítoszról az univerzum (a *minden*) racionális magyarázatára való áttérés – ez teremtette meg Európát. Azt az Európát, amely meg volt győződve róla, hogy a benne megtestesülő beállítódás egy új és jobb emberiséget teremtett. Hallgassuk csak a lexikon szövegét: Európának „... az emberi nem kulturális és gazdasági életében való szereplése sokkal jelentősebb, mint a többi világrészeké együttvéve. ... Ámbár a legősibb művelt államok Ázsiában (Babilónia, Asszíria, India, Kína) és Afrikában (Egyiptom) keletkeztek, mégis Európa volt az a világrész, amely az ősi műveltséggel megismerkedve, népeinek rátermettsége, földrajzi helyzete, éghajlata és sok egyéb természeti tényező következtében azt továbbfejlesztette és magas fokú kultúrájával vezérlő állást szerzett magának a többi világrész felett.” Tulajdonképpen lehetetlen ennek a naiv szövegnek az igazságát kétségbe vonni. Ma már azonban nem lehet nem látni ennek a kulturális fölénynek a fonákját. Azt a pusztítást, melyet a technikai fölényt teremtő mindent-tudni-akarás végbevitt. Szükségképpen? Nem tudom. Ennek tudni akarása is tipikus megnyilvánulása magának ennek az attitűdnek. Nem tudom, hogy vajon lehetséges-e, lehetséges lett volna-e a felelősséget helyettesítő univerzálisan érvényes belátásra vagy jobb esetben, mint Husserlnél, az univerzális belátásra épülő univerzá-

lis felelősségre épülő európai praxis helyén a magunk belátásáért viselt felelősségre épülő praxist választani.

Nos hát, úgy tűnik, Európát ismét elrabolták. Ezúttal Európából, hiszen számára Európa nem érték ma már, hanem a hatékonyabb, gazdaságilag erősebb hatalomkoncentráció helyi megtestesülése.

2. Vajon lehet-e Európé elrablásának görög mítoszát úgy értelmezni mint azoknak az értékeknek a még névtelen rész-kontinensre telepítését, amelyek végül is Európa kultúráját, ezt a nagyszerű, ámde önpusztítóknak látszó kultúrát megteremtették?

Európé görög mítoszáról ez áll a lexikonban:

„Európé, a messzire-tekintő eredetileg az észak-Görögországbeli Epirus országának fő-istenasszonya, Zeus Euryopa női mása, Okeanos és Thetis leánya. Isteni kultusza utóbb elhomályosodván, Phoix és Perimede leányaként szerepelt, s minthogy Phoixnak eredetileg görög alakját a kisázsiai görögök Phoixia (Foencia) névadó ősenek tekintették, Európé föníciai királylánnyá lett és Phoix mellett a föníciai Agenort is atyjaként emlegették. Ígyképen az az ősi monda, mely Európénak Zeusztól rablás útján való megszerzéséről beszélt, szintén Föníciába helyeztetett, s azt mesélték, hogy a királyleány Týrusban vagy Szidonban virágokat tépett a mezőn, s ekkor Zeus bika képében közeledett hozzá, megejtette, s a tengeren át Krétába vitte, hol tőle származtak a sziget hatalmas királyai.”

Nos, e mondának három olvasatban két nagyon eltérő szövegére bukkantam. Az egyikben Európé testvére, aki keresésére indult, „Kadmosz ... ment tovább, míg el nem érkezett Delphi városába, mely a Parnassus alatt fekszik. És ott egy márványoszlopon nyugvó szép templomot pillantott meg, mely gyönyörűen ragyogott a reggeli napfényben. Kadmosz bement a templomba és ott találta kedves testvérét, Európát.” Azaz Kadmosz végülis rátalál hűgára, együtt alapítják Thébait: „Európa tehát elindult Delphiből testvérel, Kadmoszal, s amint egy kicsit haladtak, egy tehenet láttak a fűben feküdni. Közeledtükre a tehen fölkel s feléjük tartott; erről mindjárt észrevették, hogy ez az az állat, melyről Phoebus Apolló beszélt. Mentek hát utána messze földre, míg végre egy nagy síkság közepén lefeküdt, s Kadmosz tudta, hogy ez az a hely, melyen neki várost kell építenie. Épített is ott sok házat és a várost Thébének nevezte el. És Kadmosz Thébe királya lett, és testvére, Európa, ott élt vele együtt. Igen bölcs és jó király volt, igazsággal és szeretettel kormányozta népét. Idővel aztán meghalt Kadmosz is, Európa is és meglátták anyjokat, Telephasszát, abban a boldog országban, melybe a jó emberek szoktak költözni halálok után és többé sohase váltak el egymástól.” Nos, ez a „boldogan élnek míg meg nem halnak, s igazán csak azután” – változat nem hangzik valami nagyon görögnek. S nemcsak az hangzik keresztényien, ami le van írva. Hiányzik a szövegből mindaz a nehézség és tragédia, ami Thébai alapításával kapcsolatos, s előrevetíti a Thébai mondanakör valamennyi ismert sorstragédiáját.

A másik két változatban a bika, Zeus nem Delphoiba, hanem Kréta szigetére vitte Európét, ahol is három gyermeket nemzett vele, akik mind nagy királyok lettek.

Egyik közülük maga Mínosz király volt. A testvére keresésére induló Kadmosz és két másik fiútestvérük, Phoinix és Kilix nem is leltek rá Európéra, mert nem is vetődtek el Kréta szigetére. „Kadmosz ... anyjával együtt Thrákiában keresett menedéket.” Anyja halála után azután „felkerekedett, hogy ismét szerencsét próbáljon: hátha megtalálja Európét, s akkor megnyílik az út hazája felé.” [Agenór király ugyanis úgy rendelkezett, hogy míg fiai meg nem találják Európét, ne is kerüljenek a szeme elé.] Ekkor megy Kadmosz Delphoiba jóslatért. Apollón azt feleli, hogy ne legyen többé gondja testvéreire, hanem „ha otthonra akar találni, menjen el a pásztorok közé, válassza ki a gulyából azt a tehenet, amelyik a hold jelét viseli az oldalán, azt vásárolja meg és fogadja vezetőjének. Hajtsa maga előtt a tehenet mindaddig, amíg az elfárad, és leheveredik valahol, azon a helyen azután építsen várost magának.” Menne is itt minden rendben, Kadmosz azonban, mielőtt nekifogna felépíteni Thébai városát, fel akarja áldozni Pallasz Athénénak a tehenet, amely eddig vezette – s ebből származnak a bonyodalmak. Az áldozathoz tiszta víz kell, a vizet egy rettenetes sárkány őrzi, akit Kadmosz persze végül is legyőz, de emberei szinte mind egy szálig elpusztulnak. Athéné tanácsára elveti a sárkány fogait, melyből tüstént harcosok nőnek ki, akik, a „sárkányfogvetemény”, mindjárt egymásnak is esnek, közülük is alig marad valaki életben. A sárkány megöléséért, amely Arész szolgálatában állott, Kadmosznak aztán már csak csekély büntetést kell elszenvednie, végül is megalapíthatja Thébai városát, feleségül veheti Arész és Aphrodité gyönyörű leányát Harmoniat. Kadmosz életében, ha Thébai városának történetében nem is, ezzel véget is értek a bonyodalmak.

A harmadik változat (Trencsényi-Waldapfel Imre) nem sokban, igen kis nüanszokban csupán, különbözik a másodiktól (Szabó Árpád), hacsak nem tekintem lényegesnek azt, hogy Európé, mielőtt Zeus elrabolná, álmot lát: „... a szépséges Európéra csodálatos álmot bocsátott egy éjszaka Aphrodité, a szerelem istennője. Két világrész versengett érte, asszonyi alakban álltak meg az ágya fölött, az egyik Ázsia, a másiknak akkor még neve sem volt.

– Az én földemen született, én is neveltem őt – mondta Ázsia, és átölelte a leányt.

– De nekem rendelte Zeus, és róla fognak elnevezni engemet – mondta az ismeretlen, és ellenállhatatlan erővel ragadta magához Európét.

Ekkor felriadt álmából a királyleány. Sokáig ült még szótlánul az ágya szélén, dörzsölte szemét, de nem tudta kitörölni belőle a látomást, olyan mélyen vésődött a szívébe a két asszony alakja.

– Melyik isten küldhette szememre ezt az álmot? – tűnődött magában. – És ki lehet az idegen asszony, hogy máris vágy fogta el a szívemet utána? Milyen szeretettel karolt át, és úgy nézett rám, mintha a leánya volnék! A boldog istenek fordítsák jóra az álmodat!”

Erős a gyanúm, hogy ez az álom is modern betoldás. Ha jól sejtem, a görögök nem nevezték még Európát Európának, pontosabban: elnevezésektől függetlenül eszük ágában sem volt még két földrészben gondolkodni. De nem hiszem, hogy ez lenne számkra a lényeges. A lényeges inkább a mítosz mai olvasata, álommal vagy anélkül.

A legfőbb isten akarata, hogy Azsia szép szülötte (a kultúra talán?), az istentől megtermékenyülván átkerüljön Európába, s külön nevet adjon a földrésznek. A gondolat, hogy – hogy is mondta a lexikon? – Európa vezető állást szerzett magának a földrészek között. De nem kevésbé lényeges számomra, hogy két alapvetően eltérő változattal találkoztam, még ha sejtem is, hogy a Cox-félének – mert őtőle van a krisztianizált változat – kevés köze van az antik forrásokhoz. [Elnézést, hogy ennek idő híján nem nézhettem utána, meg fogom tenni, kedvet kaptam az ebbeli kontárkodáshoz.] Még ha semmi köze sincsen, akkor sem lényegtelen viszont; hogy a görög regéknek e szép feldolgozásán több generáció – a magamé is – tanulta a görög mitológiát és sajátított el egy békésen harmonikus-napfényes görögösképet, ahol minden jó, mert jó a vége, ahol boldogan éltek, míg meg nem haltak, meg még azután is. Egy szóval, hogy a Winckelmann-Goethe-féle görögösképet interiorizáló Lukácsot idézem: mely „boldog kor, melynek útját csillagok fénye világítja meg”. Az érzésem szerint a mítosz görög formáját hívebben idéző másik két változatnak azután inkább a Burkhardt-Nietzsche-Heidegger féle görögösképek felel meg: ahol a napfényes apollói mellett (mert az is jelen van, hiszen éppen ebben a változatban veszi feleségül Kadmosz Harmoniát!) a vad dionüszosi is meghatározó szerepet játszik: a polemosz világa, ahol „a háború mindenek atyja és mindenek királya”. Ahol az emberiség „sárkányfog-vetemény”.

Nem feledkezhetem meg természetesen arról, hogy nemcsak a húszadik századi keresztény-szellemű mítosz-interpretáció, hanem azért maga a történelmi kereszténység is, minden fundamentalizmusa dacára, szelídebbé tette az európai emberiséget. Megszelídítette, aztán fel is szabadította a lázadó rabszolgát. Csakhogy az megölvén Istent létrehozta a nihilizmus korát, a kort, melynek eljövételét Nietzsche előre látta, s melytől Husserl rettegett; Husserl, minthogy Isten feltámasztására nem vállalkozott, odaültette valami felhőkakukkvárba az igazságot magát. Reménytelen kísérlet. Az viszont megeshet, hogy Nietzsche jóslata beválik: „Miután a keresztény becsületesség az egyik következtetést a másik után vonta le, végül levonja majd a *legfontosabb következtetést* is, az önmaga elleni következtetést; ez akkor történik, amikor a következő kérdést teszi fel: 'Mit jelent az igazság akarása?' ... És itt térek vissza problémámhoz ... mi volna az értelme egész életünknek, ha nem az, hogy az igazság akarása bennünk *problémaként* tudatosult? ... Semmi kétség: az igazság akarásának öntudatosodásába fog *tönkremenni* a morál: e százfelvonásos nagy színjáték a következő két évszázadban zajlik le, ez lesz a legszörnyűbb, legkérdésesebb és talán a legreményteljesebb előadás ...” A diagnózis tökéletes, a jóslat első része bevált. Miért ne válhatna be teljesen. S akkor talán nem lesz szükség az „ész heroizmusára” ahhoz, hogy Európa ne pusztuljon el „a szellemellenességben és barbárságban”.